

गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

भूमिका

'निसर्गस्नेही जीवनशैली' आणि 'पर्यावरणस्नेही विकासनीती' ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीनं विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

स्पर्धा बलात्काराची!

मोदी-सरकारचं एक वर्ष पुरं झालं आणि अपेक्षेप्रमाणेच त्यानं आपल्या कर्तृत्वाचे ढोल बडवण्याची ही संधी साधली. सत्ताधारी पक्षाची नेहमीच एक सोय असते, ती म्हणजे सरकारी माध्यमं त्याच्या हातात असतात. त्यामुळे 'इंडिया शायनिंग' काय, किंवा 'सर्वात पुढे आहे-हा महाराष्ट्र माझा' काय : केलेल्या कामाचा अप्रमाण मोठा प्रचार त्याला करता येतो. मोदी हे तर धडाडीनं काम करणारे नेते असल्यानं हा प्रचार सततच धडाकेबाज पद्धतीनं चालू असतो. वर्षपूर्ती हे केवळ निमित्त.

ह्या प्रचाराच्या पलीकडे जाऊन, मोदी-सरकारनं वर्षभरात काय केलं नि त्याचे पर्यावरणावर काय परिणाम संभवतात हे आपण बघायचं ठरवलं; तर भविष्यकाळाच्या चिंतेचे ढग अधिकच गडद होतात. सध्याची जगभरातली विकासाची प्रक्रिया ही निसर्गाचा विनाश करतच चालू आहे. १९९१ मध्ये 'उ-जा-खा'-धोरणाच्या स्वीकारानंतर ह्या प्रक्रियेला गती आली आणि नंतरच्या सर्व सरकारांनी तिला यथाशक्ती गतीच दिली. अगदी अटलजींच्या सरकारनंही तेच केलं. मनमोहनसिंह हेच ह्या धोरणाचे उद्गाते होते, नि म्हणून पंतप्रधान झाल्यावर त्यांनी तेच धोरण राबवणं स्वाभाविक होतं. मोदी तर मुळातच आक्रमक स्वभावचे आहेत; नि पं. दीनदयाल उपाध्यायांच्या नावाचा कितीही जप केला, तरी ते म्हणतात तसा विकास मोदींना मुळात नकोच आहे. त्यामुळे 'मेक इन इंडिया'च्या आकर्षक घोषणेखाली मोदी 'उ-जा-खा'-धोरणाच आक्रमकपणे राबवीत आहेत.

ह्या धोरणाचं मध्यवर्ती सूत्र आहे :

जोमानं आर्थिक वाढ करणं; आर्थिक वाढीचा दर सतत चढता-वाढता ठेवणं. (त्यालाच तर 'विकास' म्हणतात.) ही आर्थिक वाढ प्रामुख्यान ३ क्षेत्रांतल्या उत्पादनवाढीतून साध्य होते : शेती, उद्योग आणि सेवा. पण, शेती ही सेंद्रिय (organic) व्यवस्था असल्यानं त्या क्षेत्रातल्या वाढीला एक अंतर्निहित मर्यादा असते. (वैज्ञानिक आणि अर्थतज्ज्ञ मात्र, शेती ही एक यांत्रिक व्यवस्थाच समजून शेती-उत्पादनाच्या रेखीय वाढीचे इमले उभारतात. ते वास्तवात उभे राहत नाहीत; आणि ज्या प्रमाणात उभे राहतात त्या प्रमाणात जमीन हा मूलाधार अधिकाधिक खच्ची होत जातो.)

त्यामुळेच, विकासावाद्यांचा भर असतो तो प्राधान्यानं उद्योगांच्या वाढीवर. औद्योगिक उत्पादन ही प्रक्रिया अधिक यांत्रिक आहे. (मात्र, वाटते तशी पूर्णतः यांत्रिक नाही.) ज्या प्रमाणात निविष्टींचं प्रमाण वाढवावं, त्या प्रमाणात उत्पादनही वाढतं. त्यामुळे 'अधिकात अधिक प्रमाणात उद्योगीकरण' हे प्रचलित विकानीतीतलं प्रमुख धोरण आहे. मोदी हे ह्याच विचारांचे असल्यानं, मनमोहनसिंहां-पेक्षाही अधिक हिरीरीनं आणि आक्रमकपणे ते हे धोरण राबवीत आहेत. एकदा हे आपण लक्षात घेतलं की मग भारतीय उद्योगपतींना झुकतं माप देणं; 'मेक इन इंडिया' ही घोषणा करून विदेशी उद्योगांसाठी लाल गालिचे अंथरणं; उद्योगांना जमिनी उपलब्ध करून देता याव्यात म्हणून भूमी-अधिग्रहणासाठी जंग जंग पछाडणं; कामगार-, मानवाधिकार-, किंवा पर्यावरणविषयक कायदे/निर्बंध

पातळ करणं... ह्या सान्यामागची तार्किकता आपल्याला कळू लागते. ह्यात माणूस आणि निसर्ग ह्यांचा बळी गेला तरी त्यांना चालणार आहे.

मोदी-सरकारच्या वर्षपूर्तीनिमित्त त्याच्या ज्या ज्या 'गौरवपूर्ण उपलब्धी'चा उल्लेख झाला, त्यातली एक होती 'वाढलेल्या विकास-दरा'ची. शेवटच्या तिमाहीचा भारताचा विकास-दर ७.५% होता, जो 'चीनपेक्षा अधिक आहे' असं वारंवार सांगितलं गेलं. चीननं आपला विकास-दर वाढवताना निसर्गावर किती मोठ्या प्रमाणावर अत्याचार-बलात्कार केले हे सर्वज्ञात आहे. आपलं दुर्दैव हे की, आपण अशा चीनशी स्पर्धा करतो आहोत. 'वस्तुनिर्माणाचं जागतिक केंद्र' हे बिरुद आपल्याला चीनकडून हिसकावून घ्यायचं आहे. त्यामुळे आम्हीही आता निसर्गावर अधिकाधिक बलात्कार करण्यासाठी सज्ज आहोत. पुरुषत्व सिद्ध करण्यासाठी 'बलात्कारक्षमता' हा निकष वापरला जावा हे पहिलं दुर्दैव; भारतानंही तोच स्वीकारावा हे दुसरं दुर्दैव, आणि संघ-विचाराच्या मोदीनीही तो स्वीकारावा हे तिसरं दुर्दैव.

ही बलात्कारी विकासनीती केवळ जनमताच्या दणक्यानंच बदलू शकते. पण, हा दणका जनता कशी काय बरं देईल? तीही उपभोगधुंद बनलेली आहे; ऊर्जा-व्यसनी बनलेली आहे! तिची ही मानसिकता आणि जीवनशैली बदलण्यासाठी भगीरथ प्रयत्नांची गरज आहे. कोण करेल हे प्रयत्न? त्यांच्या साथीला कोण येईल?

—ह्या प्रश्नांची उत्तरं कुणापाशीही नाहीत. पण, ज्यांना हे व्हावंसं वाटतं त्यांनी आपल्या परीनं शक्य ते प्रयत्न करत राहायला काय हरकत आहे? अन् त्याशिवाय पर्याय तरी काय आहे?

सतत वाहत राही. आंघोळी, कपडे धुणे वगैरे तेथेच उरकले जाई.

माझ्या गावात घरोघर आड होते. पिण्याचे पाणी नदीवरून आणायेचे आणि वापरायेचे पाणी आडाचे! ह्या प्रकारात सांडपाणी तयारच होत नव्हते. पावसाच्या पाण्याचा निकाल काढून देणे मात्र आवश्यक होते. त्यासाठी रस्त्याच्या मध्येच एक विहीर आहे. ती लक्षात येत नाही; कारण, दगडाच्या लांब तोडी टाकून ती बंद केलेली आहे आणि त्यावरून रस्ता जातो. जवळपासच्या घरांचा पाण्याचा निकालही त्या विहिरीत आहे. हे जलपुनर्भरणच नाही का?

घरांमधून अगदी आवश्यक तेवढेच पाणी आणले जात असणार : कारण पाणी आणणार कावडींमधून; भिस्त्याच्या रेड्याच्या पाठीवरील पखालींमधून; वा घोड्यांच्या पाठीवरील माकणींमधील घागरींमधून. आणि ते साठवायला साधने तर हवीत! घागरी, हंडे, कळश्या, दगडी डोणी, चुनेगची हौद हीच काय ती पाणी साठवायची साधने! त्यांची क्षमता किती असणार? घरांमध्ये पाणी एवढे कमी

...घर पारखे सुखाला!

२७ मेच्या 'लोकसत्ता'मधील पहिल्याच पानावरची एक बातमी वाचून मी कमालीचा अस्वस्थ झालो. बातमी होती अपत्यहीन कुटुंबांची. आता, 'अपत्यहीन कुटुंब' ही काही फार आश्चर्याची गोष्ट नाही : दुर्दैवानं, काही जोडपी सदैवच अशी असत आली आहेत. पण, त्या बातमीतली अपत्यहीनता ही एका वेगळ्या प्रकाराची आहे. मुंबईतल्या नोकरदारांना उपनगरी गाड्यांनी रोज प्रवास करावा लागतो. जे कर्जत, कसारा अशा दूरच्या भागांत राहतात, त्यांना जाता-येता मिळून ३-४ तास असा प्रवास—तोही गुदमरून टाकणारा—करावा लागतो. नोकरी आणि ही प्रवासाची दगदग ह्यांमुळे स्त्री आणि पुरुषांमध्ये समागमाची इच्छा आणि ताकदच राहत नाही; आणि त्यामुळे अशी अनेक जोडपी अपत्यहीन आहेत; त्यांचं प्रमाण सातत्यानं वाढत आहे; त्यामुळे कृत्रिम गर्भधारणा (IVF)-केंद्रांमधली गर्दी सातत्यानं वाढत आहे, असं त्या बातमीत म्हटलं आहे.

म्हणजेच, ही अपत्यहीनता ही काही शारीरिक दोष वा विकृतींमुळे नसून 'जीवनशैलीजन्य' आहे! शिकले-सवरलेले लोक अशी जीवनशैली स्वीकारतात ह्याला काय म्हणावं! 'तुम्ही मुंबईत राहा म्हणजे तुम्हाला कळेल' असं मुंबईकर मला सुनावतील. 'दोघांनी पैसे कमावणं ही गरजच बनली आहे हल्लीची' असा बचावही बहुतेक जण देतील.

ह्या दोन्ही गोष्टी पटण्यासारख्या आहेतही, आणि नाहीतही. ज्यांच्यापाशी मुंबईबाहेर राहून पैसे कमावण्याची कौशल्यं वा धाडस नाही; त्या दृष्टीनं काही धोके पत्करण्याची ज्यांची तयारी नाही, अशांना मुंबईतच राहावं लागणार, हे निश्चित. मग, राहणं परवडावं म्हणून अधिकाधिक दूरवर राहायला जावं लागतं. (किंवा, जवळ राहण्यासाठी बऱ्या-वाईट मार्गांनी तितका पैसा कमावावा लागतो.) मुंबईत 'पीअर-प्रेसर'मुळे 'साधं' राहता येत नाही. शिवाय, मनोमन उच्च राहणीमानाची इच्छा असतेच. म्हणून

यायचे की, सांडपाणी तयारच होत नव्हते. परस असेल तर तिथल्या आळवात, नाही तर केळीला ते जाणार; आणि झाडांना चालणार नाही असे त्या सांडपाण्यात काहीच नाही.

पुणेकरांना एवढे पाणी वापरायची सवय नळ आल्यानंतरच लागली असणार. पुण्याला पाटाने पाणी घ्यायची बुद्धी साहेबाला का व्हावी? जुन्या पुण्यात विहिरी होत्या. कात्रजचे पाणी होते. इंग्रजी तैनाती फौजेचा तळ होता खडकीला, नदीच्या जवळ. तेव्हा त्यांना पाण्याची काही समस्या नव्हती. मराठी फौजांचे तळ पाणी बघूनच पडत असणार.

मग दोघांनाही नोकरी करणं भाग पडतं. एका विशिष्ट विचारपद्धतीनुसार हे सारं पटण्याजोगं आहे.

पण, ह्याची अन्यान्य प्रकारांनी जी किंमत मोजावी लागते, ती खर्चाची बाजू मुंबईकर कधी—स्वतःशी तरी—मांडतात का? सततची धावपळ, दगदग, प्रवास, गर्दी, घड्याळाशी बांधिलकी, आवाज, कचरा, घाण वास ह्यानं आपल्या शरीर-मनाचं काय होतं, हे ते आत डोकावून कधी बघतात का? ज्या सुखासाठी ही सारी धावपळ-दगदग, तेच जर हिरावून घेतलं जात असेल, तर मग ती करण्याला काय अर्थ राहतो?

'आकार जीवनाला' ह्या पुस्तिकेत जे सूत्रगीत आहे, त्यातल्या एका कडव्यात मी म्हटलंय : 'घाण्यास दोन बैल. पैसा अमाप वस्तू. परि शांति वा न तुष्टी। घर पारखे सुखाला।'

घाण्याला दोन बैल जुंपलेली मुंबईतली घरं अनेक सुखांना आधीपासून पारखी आहेतच : आता 'अपत्यहीनता' ही त्या दुःखांत आणखी एक भर! मूलतः ज्या सुखासाठी स्त्री आणि पुरुष विवाहबद्ध होतात, त्या शारीरिक संबंधांसाठीही जर उमेद उरत नसेल तर, मला वाटतं, ती जीवनशैली निश्चितच पुनर्विचार करावा अशी आहे. पैशांमुळे 'पुष्टी' असेलही (?); पण 'शांती' आणि 'तुष्टी' नसेल, तर काय अर्थ आहे त्या 'अर्था'त? पुष्टी आणि तीसाठी लागणारा पैसा नको, असं कुणीच म्हणणार नाही. पण, शांती, तुष्टी, समाधान ह्यांचा बळी देऊन तो मिळवायचा का? ज्या जीवनशैलीत तसं—नाइलाजानं का असेना—करावं लागतं, तीविषयी आपण पुनर्विचार करणार की नाही?

तो करणं फार अवघड आहे. त्यापेक्षा 'IVF-केंद्रांची वाढती संख्या म्हणजे विकास' असं म्हणायला काय हरकत आहे? विज्ञान आणि तंत्रज्ञान हे मानवाला 'सुखी' करण्यासाठीच तर नाहीयेत का?

दिलीप कुलकर्णी

शहरं आणि पाणी

१

शहरांचा प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष पाणी-वापर प्रचंड असतो. तेवढं पाणी सर्वांनी मागितलं, तर तो आकडा वास्तवात उपलब्ध असणाऱ्या पाण्याच्या कॅक पट होईल. असं असूनही राज्यकर्ते 'स्मार्ट सिटीज'सारखी खोटी स्वप्नं विकताहेत. ह्या बाबतचं वास्तव आकडेवारीसह पुढे ठेवत आहेत

हेमंत गोळे

मध्यंतरी माधवराव चितळे ह्यांचे नगरीकरण ह्या विषयावर भाषण झाले. त्यात त्यांनी असा मुद्दा मांडला की, सर्व सांडपाणी एकत्र करून त्यावर प्रक्रिया करण्याचा मार्ग आपण का स्वीकारला? दत्ता देशकर ह्यांनी 'जल-साक्षरता' ह्या विषयावर बोलताना असे लक्षात आणून दिले की, आपल्या अंगणात आपल्याला पुरेसे पाणी पडतच असते. ते जर आपण जागेवरच साठविले तर प्रश्न राहतच नाही. ह्या दोन्ही कल्पना सहज पटण्यासारख्या आहेत. प्रश्न असा पडतो की, ह्यापेक्षा अगदीच विपरीत व्यवस्था तयारच कशा झाल्या? ह्याचा शोध घेण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

मोठ्या प्रमाणावर पाणी आणल्या-शिवाय सांडपाणी तयारच होत नाही. रोमच्या लोकांनी शहरांसाठी लांबून पाणी आणले. इराणी, यिधुर ह्यांसारख्या मध्य अशियाई लोकांनी नळांचा उपयोग करून लांबवरून पाणी आणले. मलिक अंबरने औरंगाबादमध्ये ह्याच पद्धतीने पाणी आणले आणि निरनिराळे हौद, पाणचक्की येथे ते उपलब्ध करून दिले. पण, तोटी नावाची वस्तू सहज उपलब्ध झाल्याशिवाय; तसेच नळ आणि ते एकमेकांना जोडणारी साधने सहज उपलब्ध झाल्याशिवाय घराघरांत नळांने पाणी येणं काही शक्य नव्हते. हे पाणी सार्वजनिक स्नानगृहे, पुष्कर्या ह्यांच्यापर्यंत आणले जाई. ते

इंग्रजी सैन्याचा तळ आताच्या ठिकाणी आल्यावर पाण्याची गरज पडली असणार. 'फेमिन कमिशन'ने दुष्काळी भागाला पाणीपुरवठा करण्यासाठी पुण्याच्या पश्चिमेस धरण बांधायची सूचना केली आणि त्यानुसार खडकवासला धरण बांधले गेले. कालवा कॅंपजवळून जात होता. कदाचित कालवा झाल्यावर त्याच्या आधारेने तिथे कॅंटोन्मेंट आले असेल. एक नक्की की, जलशुद्धीकरण-केंद्र हे

(पृष्ठ ३ वर)

भारताचं जागतिकीकरण : आघात आणि पर्याय १२

उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरण ह्या धोरणांना १९९१ मध्ये प्रारंभ झाला. आता दोन दशकांनंतर कोणतं चित्र दिसतं? अर्थव्यवस्था, समाज आणि पर्यावरण ह्यांचं ह्या काळात काय झालं?

ह्या साऱ्याचा शोध घेऊन असीम श्रीवास्तव आणि आशिष कोठारी ह्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथातील निवडक माहिती संकलित करून 'कल्पवृक्ष' ह्या संस्थेनं 'Globalization in India : Impacts and Alternatives' ही पुस्तिका २०१२ मध्ये प्रकाशित केली आहे. तिचा दिलीप कुलकर्णी ह्यांनी केलेला हा मराठी अनुवाद.

आर्थिक लोकशाही

मूलभूत पर्यावरणस्नेही लोकशाहीसाठी केवळ राजकीय प्रशासनातच मूलभूत बदल आवश्यक आहे असं नाही; तर, उत्पादन आणि उपभोगांतल्या आर्थिक संबंधांमध्येही परिवर्तन आवश्यक आहे. जागतिकीकरण झालेल्या अर्थव्यवस्था ह्या उपभोगांच्या लोकतंत्रीकरणाविषयी ठासून सांगतात ('ग्राहक हा राजा आहे' वगैरे; पण, बहुतेकदा हे दाखवण्याचेच दात असतात : निवडीचं स्वातंत्र्य हा भ्रमच असतो); पण, उत्पादनाच्या लोकतंत्रीकरणाविषयी मात्र त्या मूग गिळून बसतात. ही परिस्थिती बदलण्यासाठी उत्पादनतंत्राची दिशा सध्याच्या पूर्णांत: उलटी होण्याची आवश्यकता आहे : उत्पादनाचं विकेंद्रीकरण—जे उत्पादकाच्या नियंत्रणात असेल. असं विकेंद्रित उत्पादन हे स्थानिक, विकेंद्रित उपभोगासाठी असेल—जे उपभोक्त्याच्या नियंत्रणात असेल.

छोट्या प्रमाणावर, विकेंद्रित पद्धतीनं चालणारे कुटिरोद्योग वा ग्रामोद्योग, हा कैक दशकांपासूनचा गांधीवादी पर्याय आपल्या समोर आहे. असे उद्योग हे प्राधान्यानं स्थानिक गरजांच्या पूर्तीसाठी असतील. राष्ट्रीय वा आंतरराष्ट्रीय गरजांच्या पूर्तीचा विचार त्यानंतरच होईल. ही अर्थव्यवस्था स्थानिक स्वरूपाची असेल. तीमधले उत्पादक-ग्राहकांचे संबंध हे मुख्यत्वे स्थानिक असतील. प्रचलित भांडवलशाही उत्पादनपद्धतीपेक्षा ही व्यवस्था अशासाठी वेगळी असेल की, तीमधलं उत्पादन हे स्वतःसाठी वा जवळपासच्या इतरांसाठी असेल; आणि ते नफ्यासाठी नसून गरजा भागवणाऱ्या सेवेच्या रूपातलं असेल.

अशी आर्थिक लोकशाही साकार करण्याचं काम ग्रामसमूह; वा गावं आणि शहरांचे समूह मिळून करू शकतात. उदाहरणार्थ :

* रामस्वामी इलंगो हे तमिळनाडूतील कुथबक्कम गावाचे दलित सरपंच आहेत. ते ७-८ गावांचं 'मुक्त-व्यापार-क्षेत्र' संघटित करण्याच्या प्रयत्नांत आहेत. ही गावं परस्पर-लाभ्याच्या तत्वावर सेवा आणि वस्तूंचा आपापसांत व्यापार करतील. त्यातून बाह्य बाजारपेठ आणि सरकारवरचं त्यांचं अवलंबित्व कमी होईल. ह्यातून निर्माण होणारा पैसा गावांतच राहिल आणि गावांच्या विकासासाठीच त्याची गुंतवणूक करता येऊ शकेल. गावांमधले परस्परसंबंधही ह्यातून दृढतर होतील.

* गुजरातेतील भाषा ही संस्था 'हरित आर्थिक क्षेत्रांची कल्पना वास्तवात उतरवण्याचे प्रयत्न करत आहे. धारणाक्षमता, पर्यावरणिक संवेदनशीलता आणि लोकांच्या सांस्कृतिक मुळांविषयीची अंतर्निहित समज ह्यांवर आधारित असा डझनभर आदिवासी पाड्यांचा समूह ते विकसित करू पाहत आहेत.

* मध्य प्रदेशातील 'नौगांव कृषि-उत्पादक कंपनी', आणि तमिळनाडूतील 'आहाराम पारंपरिक पीक-उत्पादक कंपनी' ह्या शेतकऱ्यांनीच चालवलेल्या व्यावसायिक

उद्योगांमुळे उत्पादक हे थेट ग्राहकांना आपला माल विकू शकत आहेत.

आर्थिक लोकशाहीत 'पैसा' हे विनियमाचं महत्त्वाचं माध्यम राहिलेही; पण, त्याचं नियंत्रण आणि व्यवस्थापन प्राधान्यानं स्थानिक स्तरावर होईल. सध्या ज्याप्रमाणे अमूर्त अशा आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था, किंवा अदृश्य जागतिक शक्ती जगडव्याळ वित्तीय बाजाराची सूत्रं हलवतात, तसं इथे होणार नाही. स्थानिक स्वरूपाच्या बाजारामुळे स्थानिक चलन वापरणं; किंवा, पुन्हा वस्तुविनिमयाच्या पद्धतीकडे वळणं शक्य होईल. जरी समजा पैसा वापरला गेला, तरी वस्तूंच्या वा सेवांच्या किंमती ह्या देणाऱ्या-घेणाऱ्यांच्या सहमतीनं ठरतील : सध्याप्रमाणे अपौरुषेय, अ-नियंत्रेय, दूरची 'बाजारपेठ' त्या ठरवणार नाही. अगदी सध्याच्या जगातही स्थानिक चलनांची आणि व्यापार/सेवा-विनिमयाच्या चलनहीन प्रकारांची फार मोठी विविधता अस्तित्वात आहे.

आज वित्तीय नियोजनाचं बँका आणि वित्तीय संस्थांमध्ये प्रचंड केंद्रीकरण झालेलं आहे. त्याचं मुळापासूनच विकेंद्रीकरण होणं अत्यंत गरजेचं आहे. जागतिक बनलेल्या वित्तसंस्था, आणि त्यांच्या सट्टेबाजीला दिलेली संपूर्ण मोकळीक ह्या बाबीच अलीकडच्या वित्तीय अरिष्टाच्या मुळाशी आहेत. पण, ह्याच्या समांतर रीतीनंच, साऱ्या जगभर, गेल्या दोन दशकांत अनेक स्थानिक, समूहाधारित अशा पेढ्या किंवा वित्तीय संस्था निर्माण झालेल्या आहेत.

राज्याची भूमिका

अशा पर्यायी भविष्यांचा केंद्रबिंदू ग्रामीण वा नागरी समूह असले, तरी 'राज्या'ची आवश्यकता कायमच राहिल. किंबहुना, मानवी वा अ-मानवी दुर्बलांचं हितरक्षण करण्याचं काम त्याला चालूच ठेवावं लागेल वा जोमानं करावं लागेल. स्थानिक समूहांची क्षमता जिथे कमी पडेल (उदा. संसाधनं उपलब्ध होण्याबाबत), तिथे राज्य त्यांना मदत करेल. विविध अधिकार प्रदान करणं, परंपरागत अधिकारांचं संरक्षण करणं ही कामंही राज्याची असतील. जनता वा पर्यावरणाप्रति जे बेजबाबदारपणे वागतील अशा उद्योगांना वा अन्य घटकांना चाप लावण्याचं कामही त्याचंच असेल. 'नागरिकांच्या मूलभूत हक्कांचा रक्षणकर्ता' म्हणून ते जबाबदार असेल. 'माहिती-अधिकार-कायद्या'सारख्या आवश्यक त्या उपाययोजनाही त्याला त्यासाठी कराव्या लागतील. अखेरीस, समाज आणि राष्ट्र ह्यांमधील व्यापक वैश्विक संबंधांच्या बाबतीतली त्याची सध्याची भूमिका ते पार पाडत राहिल.

आंतरराष्ट्रीय संबंध

आर्थिक जागतिकीकरणाची प्रक्रिया उलटी करणं म्हणजे जागतिक संबंध संपणं, असं मुळीच नाही! विचार, व्यक्ती, वस्तू आणि सेवा ह्यांचं जागतिक आदानप्रदान पूर्वापार चालू आहे आणि त्यातून मानवसमाजाचं संपन्निकरणच झालेलं आहे. मूलभूत पर्यावरणस्नेही लोकशाही ही स्थानिकीकृत अर्थव्यवस्था आणि नैतिक

जीवनशैली ह्यांवर आधारलेली असल्यानं, केवळ पैसा आणि भांडवल ह्यांवर आधारलेल्या आजच्या व्यवस्थेपेक्षा तिच्यात नवनवीन विचारांचे आणि अभिनव प्रयोगांचे जागतिक प्रवाह परस्पराना पोषक ठरू शकतात.

समान पर्यावरणिक, सांस्कृतिक आणि ऐतिहासिक संदर्भांच्या आधारावर भारताला शेजारी राष्ट्रांशी असलेले संबंध खूप सुधारावे लागतील. राजकीय सीमा उल्लंघन भूक्षेत्रांचं वा सागरक्षेत्रांचं व्यवस्थापन करणं, हे जगासमोर एक उत्तम उदाहरण ठरेल. आज सीमेवर अनेक ठिकाणी संघर्षाची स्थिती आहे (उदा. भारत-पाक सीमेवरची सियाचेन हिमनदी). अशी ठिकाणं 'शांतता क्षेत्र' म्हणून घोषित करून त्या क्षेत्रांचं संरक्षण करता येऊ शकेल. जागतिक स्तरावर विचार करायचा, तर शांतता, विविध अधिकार आणि पर्यावरण ह्यांविषयांच्या करारांना बळकटी देणं, हे सर्व राष्ट्रांचं आद्य कर्तव्य असलं पाहिजे.

असं परिवर्तन शक्य आहे का?

मूलभूत पर्यावरणस्नेही लोकशाही ही प्रचलित प्रशासनामध्ये प्रचंड परिवर्तनाची अपेक्षा करते, आणि त्यामुळे, साहजिकच, आजच्या राजकीय आणि औद्योगिक सत्ताकेंद्रांकडून तिला विरोध होणार, हे निश्चित आहे. असं असूनही, येत्या काही दशकांत भारतात हे परिवर्तन घडून येण्याची काही सुचिन्हं आजही दिसताहेत :

(१) आर्थिक वाढीच्या प्रचलित प्रबळ प्रतिमानाच्या विरोधात नागरी संघटना आता मोठ्या प्रमाणात उभ्या ठाकत आहेत. विनाशकारी 'विकास-प्रकल्पां'मुळे जे विस्थापित होणार आहेत, वा ज्यांच्या पर्यावरणाची मोठी हानी होणार आहे, अशा समूहांनी नागरी संघटनांच्या मदतीनं मोठ्या प्रमाणावर चळवळी उभ्या करण्याचं प्रमाण अलीकडे खूप वाढलेलं दिसतं.

(२) नागरिकांच्या संघटना आता मूलभूत गरजांची आणि सुविधांची आपूर्ती करताना मोठ्या प्रमाणावर आढळतात.

सरकार ह्या बाबतीत अपयशी ठरत असल्यानंच हे घडत आहे. स्थानिकांच्या सक्षमीकरणाचं कामही त्या संघटना करत आहेत. मात्र, ह्यामुळे सरकारची त्यांच्या कामातून आयतीच सुटका होईल असं न घडण्याची दक्षता घ्यावी लागेल.

(३) नागर-समाज-संघटनांनी केलेले प्रयत्न आणि राज्यंत्रणेतीलच काही प्रबुद्ध व्यक्तींनी घेतलेले पुढाकार ह्यांतून आर्थिक जागतिकीकरणाच्या विरोधी अशा काही सुधारणा आणि धोरण-परिवर्तनं झालेली दिसतात. गेल्या दशकभरात मंजूर झालेले तीन कायदे ही ह्याची उत्तम उदाहरणं आहेत : माहिती-अधिकार-कायदा २००५; ग्रामीण रोजगार-हमी-कायदा २००६, आणि वनाधिकार-कायदा २००६. ह्या प्रत्येक कायद्याला जनतेच्या पुढाकाराचा पाया आहे. उदाहरणार्थ, राजस्थान, दिल्ली आणि अन्यत्र जी जनआंदोलनं झाली; तसंच 'मजदूर-किसान-शक्ती-संघटने'नं रोजगार आणि आर्थिक साहाय्यासंबंधीची अधिकृत कागदपत्रं पाहायला मिळण्याची जी मागणी केली, त्यातून माहिती-अधिकार कायदा प्रत्यक्षात आला.

(४) नवनवीन तांत्रिक शोधांमुळे मानवी जीवनातली दोरमेहनत तर कमी होत आहेच; पण, पर्यावरणासाठीही ही तंत्रज्ञानं अधिक स्नेहपूर्ण बनत आहेत. उद्योग, शेती, ऊर्जा, गृहनिर्माण, वाहतूक, घरगुती उपकरणं अशा अनेक क्षेत्रांत हे प्रत्ययाला येत आहे. शेती, वस्त्रोद्योग, वस्तुनिर्माण अशा विविध क्षेत्रांमध्ये जी पारंपरिक तंत्रं आहेत, त्यांची समयोचितताही आता लक्षात येऊ लागली आहे. सध्या जे देश 'विकासशील' ह्या स्तरावर आहेत, त्यांना उद्योग, ऊर्जा, वाहतूक ह्या क्षेत्रांतली, मधल्या काळातली अपव्ययी तंत्रज्ञानं टाळून, थेट त्यानंतरची अतिकार्यक्षम तंत्रज्ञानं वापरण्याची संधी आता उपलब्ध आहे : औद्योगिक जगानं तशी संधी आणि सहकार्य मात्र त्यांना द्यायला हवं.

(५) धारणाक्षमतेकडे जाण्यासाठी बृहद्-आर्थिक आणि वित्तीय धोरणांमध्ये बऱ्याच सुधारणा सुचवण्यात आलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, पर्यावरणाची मोठी हानी करणाऱ्या रसायन-सघन शेतीला अनुदान देण्याऐवजी धारणाक्षम अशा सेंद्रिय शेतीला ती द्यावीत, असा एक मूलगामी बदल नागर-समाज-संघटनांनी सुचवला आहे. शहरी आणि औद्योगिक ग्राहकांना ते वापरत असलेल्या नैसर्गिक संसाधनांची खरी किंमत कळेल अशा

प्रकारे कररचना करणं; पर्यावरणाला घातक अशा उपभोगवादासह सर्व बाबींना लगाम लावणं; आय-विषमता कमी करणं, असे उपाय खूपच प्रभावी ठरू शकतील.

(६) गेल्या २-३ दशकांत सामाजिक आणि पर्यावरणिक जागरूकता, तसंच त्यांच्याशी संबंधित विविध समस्यांचा सामना करण्याची क्षमताही मोठ्या प्रमाणात वाढलेली आहे. तथापि, निर्णयकर्ते आणि उद्योगाधीश ह्यांच्यामध्ये मात्र अशा जागरूकतेचं प्रमाण न्यूनतम आहे. मूलभूत पर्यावरणस्नेही लोकशाहीकडे जाण्याकरता सध्याचं बहुविध अरिष्ट आणि त्याचं मूलकारण ह्यांविषयीची सामाजिक जागरूकता वाढण्यासाठी; तसंच, त्यावरच्या अर्थपूर्ण उपायांचा प्रसार होण्याची क्षमता निर्माण होण्यासाठी एका व्यापक अभियानाचीच आवश्यकता आहे.

मूलभूत पर्यावरणस्नेही लोकशाहीकडे जाण्याच्या परिवर्तनासाठी भारत ही सर्वांत अधिक अनुकूल भूमी आहे. असं म्हणण्यामागे बरीच कारणं आहेत : भारतात प्राचीन काळापासून—सुप्रसिद्ध ग्रीक गणराज्यांच्या आधीपासून—लोकशाही पद्धतीची व्यवस्था प्रचलित आहे. परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा ह्या देशाचा लवचीकपणाही तितकाच प्राचीन आहे. इथे प्रचंड सांस्कृतिक आणि पर्यावरणिक वैविध्य आहे. बहुविध संकटांना तोंड देण्याची दृढताही इथे आहे. इथे विश्व-विषयक दृष्टिकोणांचं आणि जीवनशैलीचं अपार वैविध्य आहे. ज्यांचा निसर्गावर पडणारा भार न्यूनतम आहे असे समूह आजही इथे नांदतात. बुद्ध, गांधी अशा क्रांतदर्शी विचारवंतांचा वारसा ह्या देशाला आहे. मार्क्ससह अनेकांचे क्रांतिकारी विचार स्वीकारण्याची उदारता इथे आहे. लोकशाही आणि जनआंदोलनांचा अधिकार ह्यांचं इथे हिरीरीनं रक्षण केलं जातं. संघर्षात्मक आणि रचनात्मक अशा दोन्ही प्रकारांच्या जनआंदोलनांचा प्रदीर्घ इतिहास ह्या देशाला आहे.

पण, भारत एकटाच मूलभूत पर्यावरणस्नेही लोकशाहीकडे जाऊ शकणार नाही. त्याला इतर देशांनाही हे सारं सांगावं-समजवावं लागेल; इतर देश-इतर लोकसमूह ह्यांच्याकडून काही शिकावंही लागेल. भारतानं कैक शतकं हे केलेलंही आहे. मात्र, आता एका अगदी नव्या आणि कमालीच्या आव्हानात्मक परिस्थितीत भारताला हे करायचं आहे. ☺

(समाप्त)

'स्वच्छ भारत अभियाना'च्या निमित्तानं लेखमाला

विकास, स्वच्छता आणि पर्यावरण

६

...तर सर्व गुन्हे माफ! : ३

दिलीप कुलकर्णी

शहरांनं आपला कचरा शेजारच्या खेड्यांत नेऊन टाकणं हा वसाहतवादाचा आरंभबिंदू; आणि अमेरिकेनं आपल्या देशातला कचरा जहाजांत भरून आफ्रिकी देशांत नेऊन ओतणं हा त्याचा शेवट.

'घर ठेवाळ साफ...'चे काही धार्मिक, तर काही प्रवासाशी संबंधित नमुने आपण गेल्या वेळी पाहिले. ह्या वेळी त्याचे काही व्यावसायिक, औद्योगिक आणि आंतरराष्ट्रीय नमुने पाहू.

आपण भारतातल्या कोणत्याही शहरात सकाळी दुकानं उघडण्याच्या वेळेस बाजारपेठेतल्या रस्त्यांवरून फेरफटका मारला, तर एक दृश्य सर्रास दिसतं : दुकानं झाडून तो कचरा रस्त्याच्या मधोमध नेऊन टाकला जातो! त्यात केर, फाडून

टाकलेली मालाची प्लॅस्टिकची आवेष्टनं, पॅकिंगसाठीच्या प्लॅस्टिकच्या पट्ट्या असं सर्व काही असतं. शनिवार असेल, तर गेल्या शनिवारी टांगलेली मिरच्या-लिंबंही तारेसह ह्या कचऱ्यात फेकलेली असतात. रस्त्यावरचा हा कचरा नगरपालिका रोज गोळा करते का? त्याची निर्गत कशी करते?—माहीत नाही. पण, बऱ्याचदा असं दिसतं की, वाहनांमुळे तो कचरा रस्त्यावर सर्वत्र विखुरला जातो; अनेकदा तोच केर उडून पुन्हा दुकानातही जातो.

पण, म्हणून काय दुकानदार आपल्या दुकानातला कचरा हा कचरा-कुंडीत नेऊन टाकतील? त्यांना फक्त दुकान स्वच्छ झाल्याशी कर्तव्य. 'दुकान ठेवाळ साफ, तर सर्व गुन्हे माफ!'

घरं, दुकानं अशा ठिकाणाच्या कचऱ्याचा उगम असतो उद्योगांमध्ये. ज्या आवेष्टनांचा कचरा घरां-दुकानांत होतो, त्या वस्तू त्या ठिकाणी आवेष्टित होतात. पण, ह्या आवेष्टनाच्या प्रक्रियेपूर्वी उद्योगांमध्ये असंख्य प्रकारच्या यांत्रिक, रासायनिक, इ. प्रक्रिया होत असतात.

ह्या सर्व प्रक्रियांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर कचरा निर्माण होतो. त्यापैकी ज्या कचऱ्याला विक्री-मूल्य असतं, (उदा. धातूचं भंगार,) तो माल विकून पैसे कमावले जातात. पण, बाकी सर्व कचरा निसर्गात नुसताच फेकून-सोडून दिला जातो. वायुरूप प्रदूषक द्रव्यं विनदिककत हवेत सोडून दिली जातात. कोळसा, डीझेल, फर्नेस-ऑईल वगैरे जाळून होणारा धूरही हवेतच सोडला जातो. (आपल्या गाडीचा धूर आपण तरी कुठे (पृष्ठ ३ वर)

२ गतिमान संतुलन सौर आषाढ, शके १९३७

पर्यावरणाचे भाग्यविधाते ६

संतोष शिंदे

१९. लिओनार्दो डिक्प्रिओ

'कॅच मी इफ यू कॅन', 'टायटॅनिक' अशा चित्रपटांमुळे भारतीयांना परिचित झालेला हॉलिवूडचा हा अभिनेता पर्यावरणचळवळीतला एक सक्रिय कार्यकर्ता आहे. आजवर त्याने विविध निसर्गचळवळींना त्याच्या 'डिक्प्रिओ फाऊंडेशन'च्या माध्यमातून दहा लक्ष डॉलरंपेक्षाही अधिक मदत केली आहे. नेपाळमधील वाघांचे अधिवास वाचावेत ह्यासाठी WWF, स्थानिक लोकसमूह आणि नेपाळ सरकार ह्यांच्याबरोबर त्याचे काम चालू आहे. सुमात्रातली पर्जन्यवने— म्हणजेच सुमात्रास्थित उर्वरित वाघ, ओरांगउटान, हत्ती आणि दोन आदिवासी जमाती—ह्यांच्या संवर्धनासाठी हे फाऊंडेशन प्रयत्नशील आहे. बेबंद, अतिरेकी मासेमारी थांबवून समुद्री सृष्टिव्यवस्था वाचवू पाहणाऱ्या 'ओशन-५' ह्या महत्वाकांक्षी प्रकल्पाला त्याची बरीच मदत झाली आहे. शार्क मासे वाचवू पाहणाऱ्या पाच देशांमधल्या सहा संस्थांचाही तो खंदा

पुरस्कर्ता आहे. अंटार्क्टिकावरील सृष्टि-व्यवस्थेच्या संरक्षणासाठी कटिबद्ध अशा बारांहून अधिक संस्थांच्या एका प्रयत्नांनाही त्याने भरपूर आर्थिक पाठबळ पुरवले आहे. टांझानिया, मोझांबिक, सिएरा लिओन आणि दारफर इथे ४,३०,००० लोकांना पेयजल उपलब्ध व्हावे ह्यासाठी प्रयत्नशील असलेल्या 'कन्सर्वन वर्ल्डवाईड' ह्या संस्थेला त्याने भरपूर मदत केली आहे.

२०. रॉबिन मरे

ब्रिटनमधील सरकार आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थाही, कचरा कमी करण्याची गरज भासते तेव्हा विश्वासाने ज्या एका व्यक्तीचा सल्ला घेतात, ती म्हणजे रॉबिन मरे. मूळचा औद्योगिक अर्थशास्त्रज्ञ असलेला मरे हा 'झीरो वेस्ट' संकल्पनेचा प्रथम उद्गाता. कुठलीच गोष्ट ही 'फेकून' दिली न जाता, निसर्गाचे अनुकरण करून, ती काही संसाधन म्हणून वापरावी असा रॉबिनचा आग्रह असतो. मुळात 'रीसायकलिंग' करावे लागूच नये अशा

पद्धतीनेच उत्पादनांची मांडणी, आखणी करावी ह्यावर तो भर देतो. रॉबिनचे पूर्ण कचराविरहित समाजाचे स्वप्न ही अजूनही खूप दूरवरचीच गोष्ट आहे; पण, जगभरातल्या शेकडो स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी त्याची धोरणे आखताना त्यात 'शून्य कचरा' संकल्पनेचा आवर्जून अंतर्भाव करायला सुरुवात केली आहे. ह्यात अमेरिकेतल्या सॅन फ्रॅन्सिस्कोपासून न्यू झीलंडमधल्या वेलिंग्टनपर्यंतच्या अनेक नगरपालिकांचा समावेश आहे. रॉबिनने आता स्वतःची 'इकोलॉजिक' ही संस्थाही सुरू केली आहे. ब्रिटनचे कचराविषयक राष्ट्रीय धोरण किंवा लंडनचे हवामान-बदलाच्या निराकरणाविषयीचे धोरण आखण्यामध्ये रॉबिन मरेचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग आहे.

२१. गेव्हिन रिमिड्ट

मूळचा ब्रिटिश असणारा गेव्हिन हा 'नासा'च्या न्यू यॉर्क येथील 'गोडार्ड इन्स्टिट्यूट फॉर स्पेस स्टडीज'मध्ये हवामानविषयक विविध प्रारूपे तयार करणारा शास्त्रज्ञ आहे. मात्र जगभर तो ओळखला जातो तो त्याच्या www.realclimate.org ह्या संकेतस्थळांमुळे; सामान्य जनतेला हवामान-बदल समजावून सांगण्याच्या त्याच्या हातोटीमुळे, आणि काही पुस्तकांमुळेही. 'हवामान-शास्त्रज्ञांची

हवामान-बदलविषयक वेबसाईट' असे ह्या संकेतस्थळाचे वर्णन करता येईल. हवामान-बदलाविषयी नतद्रष्ट शंकेखोर मंडळींनी कुठलाही नकारात्मक 'पुरावा' पुढे आणला काय; किंवा अतिउत्साही पर्यावरणवाद्यांनी असलेला धोका उगीचच फुगवून सांगितला काय; दोन्ही प्रसंगी हे संकेतस्थळ ताबडतोब वस्तुनिष्ठ माहितीचा जणू भडिमार करून, यथायोग्य पुराव्यांनिशी अशा दाव्यांचा समाचार घेतो. हे संकेतस्थळ हवामान-बदल आणि तापमान-वाढ ह्या दोहोंशी अपरिहार्यपणे चिकटलेले आंतरराष्ट्रीय राजकारण आणि अर्थकारण ह्यांपासून पूर्णपणे अलपट राहून निव्वळ शास्त्रीय पुराव्यांपुरतेच बोलत असल्यामुळेही त्याची विश्वासार्हता वाढलेली दिसते. गणितातली पीएच्.डी. असणाऱ्या गेव्हिनने पुढे NOAA फेलो म्हणून हवामान-बदलाचा अभ्यास केला, तेव्हापासून तो त्यात रमला. २००४ साली 'सायंटिफिक अमेरिकन' नियतकालिकाने त्याला 'त्या वर्षातले ताकदीचे शास्त्रज्ञ' ह्या यादीत स्थान दिले. आजवर त्याचे शंभरहून अधिक 'संशोधन-निबंध' प्रकाशित झाले आहेत. सौर उत्सर्जने, वातावरणीय रसायनशास्त्र, अरोसोल कण आणि उष्मासंचायी वायू ह्यांतल्या परस्पर-संबंधांचा विविध प्रारूपे तयार करून आढावा घेत राहणे, असे

त्याच्या कामाचे वर्णन करता येईल.

* * *

ब्रिटिश वृत्तपत्र 'गार्डियन'ने २००८ साली पर्यावरणाचे असे ५० भाग्यविधाते मोठ्या जिकीरीने, अभ्यास करून, त्या सर्वांच्या कामाचे नेटके मूल्यमापन करून प्रकाशित केले. त्यातले निवडक, आणि आपल्या देशातल्या, उपखंडातल्या परिस्थितीशी सुसंगत असलेले तेवढेच काही निवडून, त्यांचे २०१५ पर्यंतचे— म्हणजेच ह्या यादीत आल्यानंतरचे—काम तपासून मी ते ग.सं.च्या वाचकांसमोर मांडले. ह्यात काही भारतीय लोकही आहेत ह्याचा निश्चितच आनंद आहे.

ह्या सगळ्यांकडे पाहिले की, निरक्षर 'बीजादेवी'पासून गणितातल्या प्रकांड पंडित गेव्हिन रिमिड्टपर्यंत; आणि पंतप्रधान अँजेलो मार्केल पासून ते शाळकरी माधव सुब्रमणियमपर्यंत अतिविविध लोक आपल्या क्षेत्रात, व्यवसायात पर्यावरण-साठी किती मोठे आणि मूलभूत काम करू शकतात हे जाणवते. 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे । जो जो करील तयाचे । परंतु तेथे इच्छाशक्तीचे । अधिष्ठान पाहिजे' हे पुन्हा एकदा अधोरेखित होते.

हा प्रयत्न कसा वाटला ह्याबाबतच्या प्रतिक्रियांची अपेक्षा आहे.

(समाप्त)

शहरं आणि पाणी

(पृष्ठ १ वरून)

शहराच्या आधी कॅम्पमध्ये होते. पुण्याची पाण्याबद्दलची मूळ परंपरा होती विकेंद्रित! पण, पुण्याला एक भौगोलिक सोय होती : खडकवासल्यापासून सरळ उताराने पाणी येत होते. कोठेही पाणी 'उचलावे' लागत नव्हते. पण, ही नवी व्यवस्था केवळ त्यामुळे स्वीकारली गेली का? समजा, त्या वेळी ह्या सर्व प्रकल्पाच्या खर्चाचा वाटा पुणेकरांकडे मागितला असता, तर? आज सुद्धा काही वेळा पाटबंधारे मंत्री असे सुचवितात की, पुणे शहराने स्वतः एक धरण बांधावे आणि आपली तहान भागवावी. हे करायची वेळ आली तर ती किंमत पुणेकर देतील? त्यापेक्षा ते रेनवॉटर हार्वेस्टिंग करतील! आता देखील मनपाचे पाणी न मिळणारे बंगले आहेत. ते स्वतःच्या विधन-विहिरीवर अवलंबून रहातात. ते बरोबर रेनवॉटर हार्वेस्टिंग करतात. पुणेकर पाणी विकत घेतात; पण जी गोष्ट पिण्यायोग्य करायला ९ रु. लागतात, ती ते ३ रु.ना घेतात. धरणाचा खर्च काही पुणेकरांनी केलेला नाही. हा खर्च सरकारने—म्हणजे लोकांनीच—केला. पण, सगळा खर्च काही पुणेकरांनी सरकारला दिलेल्या करांमधून निघाला नाही. म्हणजे इतर लोकांनी भरलेल्या करांमधून हे काम झाले. फुकटामध्ये आपले काम झाले की, ते कसे झाले ह्याच्याशी कोणाला देणे-घेणे असते? आणि असे फुकटामध्ये काही मिळाले की, आपण श्रेयस्कर काय ह्याचा विचार करत नाही. पर्यावरण राखणारे पर्याय खरे तर

आर्थिकदृष्ट्या देखील परवडणारे असतात. पण, इथे पैसा दुसऱ्याचा जायचा आहे. मग योग्य निर्णय, योग्य निवडी कशा होणार?

पर्यावरणाच्या दृष्टीने योग्य निर्णय व्हायचे असतील, तर 'आपण भरलेला कर आपल्यासाठी खर्च होतो आहे की, भरल्यासाठी' ह्याकडे लक्ष ठेवलेच पाहिजे. कोणत्याही विकासकामाचा खर्च हा लाभार्थीकडूनच वसूल केला गेला पाहिजे. विस्थापितांचे पुनर्वसन लाभक्षेत्रातच व्हावे असा कायदा केला पाहिजे. ही किंमत देण्यास लाभार्थी तयार नसतील, तर योजना करू नये.

* * *

आपल्या प्रदीर्घ इतिहासात मळ वाहून नेण्यासाठी आपण कधी पाण्याचा वापर केल्याचे ऐकले आहे का? आपण मळपाणी जलाशयांमध्ये कधीच सोडत नव्हतो. पाटीचे संडास ही आपल्याकडील पारंपरिक व्यवस्था नव्हती; कारण, तो हलविण्याचे काम कोणाला तरी करावे लागते, आणि महाराष्ट्रामधील गावगाड्यात हे काम करणारी जात नाही. बहिर्विधीला जाणे, परसाकडे जाणे हे शब्दप्रयोग हे एका श्रद्धेने पारायण केल्या जाणाऱ्या ग्रंथामधील आहेत. 'वेशीपासून एका बाणाच्या अंतरावर बहिर्विधीस जावे' ही आदेशवजा सूचना आणि आतासुद्धा चालू असणारी वहिवाट ह्यावरून काय ते समजून घ्यावे.

असेही लोक असणार की, जे इतरांप्रमाणे बाहेर जाऊ शकत नाहीत. त्यांच्यासाठी असणार पेवाचे संडास,

म्हणजेच शौचकूप. पेव म्हणजे बांधून काढलेली जमिनीतली जागा. धान्य साठवायच्या अशा जमिनीखालील जागांना पेवच म्हणत. संडासासाठीचे पेव म्हणजे एक लहानशी विहीरच असायची. त्यावर दगडांच्या मोठमोठ्या तोडी टाकून बसायची सोय केलेली असायची. विष्टा काही काळाने पूर्णपणे नष्ट होते. त्यामुळे पेव उपसायची वेळ येत नसे.

पंजाब, उत्तर भारत ह्या भागांत विश्वास बसणार नाही अशी पद्धत होती. तिकडे चांगले घरंदाज लोक म्हणे घरांच्या सौधांवरच विधी करत. उत्तर भारतात कच्ची नावाची जात आहे. हे लोक शहरांच्या जवळपास भाजीपाला पिकवीत. त्यासाठी ते सोन-खताचा वापर करीत. कदाचित छतांवरील वाळलेले खत ते

स्वच्छता...

(पृष्ठ २ वरून) सोडतो?) कारखान्यांचे सांडपाणी—मग ते साधं असो की रसायनमिश्रित—नदी, नाले, तलाव ह्यांत; किंवा जमिनीतील खड्यांतच सोडले जात. एखादा खेड्यातला साखर-कारखाना आपली मळी अशाच प्रकारे विसर्जित करतो, आणि कोल्हापूर-कानपुरातले चामड्यावर प्रक्रिया करणारे उद्योगही पंचगंगा-गंगेतच विषारी रसायन सोडतात. लोट्यापासून नॉयड्यापर्यंतचे सर्व रसायनिक उद्योग वासिष्टी, पाताळगंगा, यमुना ह्यांतच अतिविषारी रसायन गुपचूप सोडून देतात. त्यांवर प्रक्रिया करणं त्यांना कायद्यान बंधनकारक आहे; पण, त्याला खर्च येत असल्यानं, फायदा कमी न

वापरत असतील. वाळल्यावर वाहतूक सोपी होणार. चिनी शेतकऱ्यांप्रमाणे ते रांजणांमधून कावडीनी शेतांपर्यंत नेणे किती अवजड काम!

मळ पाण्याने वाहून नेऊन नदीला सोडणे ही आपली पद्धतच नव्हे. ही पद्धत इंग्रजांनी आणली असणार. त्यांच्या देशात तरी ही पद्धत कशी काय आली असेल? कदाचित असे शकल की, त्यांच्या देशात अधून मधून पाऊस पडतच असतो. त्यामुळे नद्यांना नेहमी पाणी असते. त्यात शहरे मोठी नसणार. त्यामुळे घाण खपून जात असेल. आपल्यासारख्या मोसमी पावसाच्या प्रदेशात मात्र हे चालणारे नव्हते. पण, आपण आपल्याला साजेसा मार्ग काही शोधलेला नाही.

(क्रमशः)

होण्यासाठी, तो टाळला जातो. मासे-गुरं-माणसं मरेनात का : 'कारखाना ठेवला साफ, तर सर्व गुन्हे माफ!' अर्थशास्त्रही 'externalization of costs' ह्या गोंडस नावाखाली हे खर्च बहिःस्थ करायला मुभा देतं.

वायुरूप किंवा द्रवरूप कचरा 'गुपचूप' हवेत वा पाण्यात सोडून देता येण्याची सोय असते. स्थायुरूप कचऱ्यांचं असं करता येत नाही. ह्यावरचा उपाय म्हणून तो हल्ली चक्क जाळला जातो. Incineration! रुग्णालयांमधला कचरा, औद्योगिक कचरा, शहरांतला कचरा हे सर्व भड्यांमध्ये जाळले जातात. ह्यापैकी बऱ्याच वस्तूत घातक रसायनं, रंगद्रव्यं वगैरे असतात. ती जळल्यावर हवेचं मोठ्या प्रमाणावर प्रदूषण होतं. अॅनी लिओनार्डचा 'The Story of Stuff' हा प्रबोधनपट ज्यांनी पाहिला असेल, त्यांना भट्टीच्या धुराड्यातून बाहेर पडणारे बलदंड 'डायॉक्सीन'चे रेणू निश्चितच आठवत असतील. हा पृथ्वीवरचा सर्वांत घातक पदार्थ आहे. तो 'घन-कचऱ्याची स्वच्छता' करण्याच्या नादात खुशाल हवेत सोडला जातो. जगत 'Global Anti Incinerator Alliance' नावाची एक संघटना आहे, ती भड्यांच्या विरोधात आवाज उठवते. तरीही आपण 'एक महान, पवित्र कार्य' म्हणून कचरा असा भड्यांत जाळतो!

जेव्हा तो जाळला जात नाही, तेव्हा तो गाडला जातो : Landfill. विशेषतः प्लॅस्टिकच्या कचऱ्याचा असा 'पुनर्वापर' करण्याची टूम सध्या निघालेली आहे. रस्ते करताना वा खड्डे भरण्यासाठी तो 'भर' म्हणून वापरला जातो. विकास आमट्यांनी सिमेंटचे बंधारे बांधताना त्यात वाळू-खडीबरोबरच प्लॅस्टिकचे तुकडेही घातले. 'पुनर्वापर' हे पर्यावरणीय तत्वं असल्यानं, असं काही केलं की, लगेच ती कृती 'ग्रीन' ठरते! त्या प्लॅस्टिकमधली भयंकर रसायनं, रंगद्रव्यं पाण्यात-जमिनीत मिसळल्यावर तिथे काय होत असेल, हा विचार कुणीच करत नाही.

विकसित देशांत कचरा जाळणं आणि गाडणं ह्या दोन्हींना विरोध होतो. वस्तुतः हेच देश सर्वाधिक कचरा तयार करतात; पण, त्यांना स्वतःचं पर्यावरण मात्र स्वच्छ पाहिजे! मग सुरू होतो 'कचऱ्याचा वसाहतवाद.' पुणे शहरानं आपला कचरा शेजारच्या खेड्यांत नेऊन टाकणं हा ह्या वसाहतवादाचा आरंभबिंदू; आणि अमेरिकेनं आपल्या देशातला कचरा जहाजांत भरून आफ्रिकी देशांत नेऊन ओतणं हा त्याचा शेवट. आफ्रिकी देश डॉलरांच्या मोहानं अमेरिकेतली घाण आपल्या भूमीवर ओतून घेतात. पैसे राज्यकर्त्यांना मिळतात : मरते जनता! 'घर ठेवाल साफ'चा हा राष्ट्रीय अवतार : 'राष्ट्र ठेवाल साफ, तर सर्व गुन्हे माफ!'

कचऱ्याच्या बाबतीतलं हे जे धोरण आहे, त्याला 'NIMBY'-धोरण म्हणतात : Not In My Back Yard. मी कचरा करणार; पण, तो माझ्या परसात जिरवणार-साठवणार नाही! दुकानांतला आणि घरांतला रस्त्यावर; शहरांतला खेड्यांत; कारखान्यांतला हवेत-पाण्यात, आणि अमेरिकेतला आफ्रिकेत! स्वच्छतेचे हे सगळे प्रकार निर्लज्ज स्वार्थाचे आहेत.

आण्विक कचऱ्याच्या बाबतीतही हेच NIMBY-धोरण कसं अवलंबलं जातं, हे पुढच्या वेळी बघू.

(क्रमशः)

हिरोशिमा ते जैतापूर

६ ऑगस्ट १९४५ला अमेरिकेनं हिरोशिमावर अणुध्वम् टाकून ते शहर बेचिराख केलं.

येत्या ६ ऑगस्टला बरोबर ७ दशकं पुरी होत आहेत ह्या घटनेला.

त्यानिमित्त ग.सं.च्या पुढच्या अंकात अणूचं भयानक वास्तव पुढे ठेवणारे काही विशेष लेख.

□ सध्या अण्वस्त्रांचा धोका काहीसा कमी झाल्यासारखा वाटतोय; पण, अणुवीज ही देखील तेवढीच समस्याजनक कशी आहे हे आपण ह्या लेखांमधून समजून घेणार आहोत.

□ 'अधिक ऊर्जा'च्या पछाडलेपणापासून बाहेर पडून ऊर्जा-विवेक का आणि कसा केला पाहिजे, हे बघणार आहोत.

□ जैतापूरच्याच नव्हे; तर कोणत्याही अणुवीज-प्रकल्पाला आपला विरोध का असला पाहिजे, हे समजून घेणार आहोत.

□ ह्या विषयावरच्या निवडक पुस्तकांचा परिचयही करून घेणार आहोत.

गतिमान संतुलन
सौर आषाढ, शके १९३७

३

हिरवं वाचन

अजित बर्जे

नेपाळमध्ये विनाशकारी भूकंप झाला त्याच्या केवळ एक आठवडाच अगोदर डाऊन टु अर्थ ह्या पाक्षिकात (१६-३० एप्रिल) 'पीपल्स क्युअर टु क्लायमेट वूज' हा लेख प्रसिद्ध झाला आहे. हिमालयाच्या कुशीत वसलेला नेपाळ पर्यावरणदृष्ट्या संवेदनशील असल्याने, तेथील राज्यकर्ते हवामान-बदलामुळे होणारे परिणाम कमी करण्याच्या दृष्टीने काय पावले उचलत आहेत, ह्याची माहिती ह्या लेखामध्ये आहे.

राजकीय स्थित्यंतरातून जात असलेल्या नेपाळमध्ये सध्या राज्यघटना तयार करण्याची प्रक्रिया चालू आहे. जागतिक हवामान-बदलाच्या पार्श्वभूमीवर तेथील सरकारने सर्वसामान्य नागरिकांना जाणीवपूर्वक सहभागी करून घेऊन ह्या बदलांना सामोरे जाण्यासाठी उपाययोजना करण्याचे धोरण अवलंबले आहे.

'काय सोडणार' अभियान

'पर्यावरणाच्या हितासाठी १ जानेवारीपासून काही तरी सोडा' असं आवाहन ग.सं.मधून करण्यात आलं होतं. १ जानेवारीपासून (वा पूर्वीही) असं काही तरी सोडणाऱ्यांनी आपली त्यामागची प्रेरणा व विचार; ते सोडण्यामुळे काही त्रास जाणवतो का; लोकांच्या प्रतिक्रिया अशा मुद्द्यांवर काही लिहावं अशी अपेक्षा आहे. ह्या वेळी लिहीत आहोत घटप्रभेच्या

ललिता रामचंद्र

'काय सोडणार अभियान'ला प्रतिसाद खूपच कमी मिळाला असला; तरी 'फक्त एक गोष्टही सोडण्याचा प्रयत्न कुणी करू इच्छित नाही,' हे पटत नाही. वास्तव तसे असेल, असे वाटत नाही. तुम्ही मोबाईलचा क्रमांक कळविला असता, तर दोनेकशे तरी SMS आले असते, असे वाटले. तसेच, 'संकल्प पूर्णत्वाला जाईल की नाही' अशी शंका असल्यानेही अनेकांनी कळवले नसेल. त्यामुळे, 'आपण एकटेच आहोत' असे तुम्ही समजण्याचे कारण नाही. निराशा झाला नाहीत हे चांगलेच; पण, आशावादीही राहायला हवे.

अभियानासंबंधी वाचल्यावर मी घरातला फ्रिज काढून टाकण्याचे ठरविले. फ्रिज, टीव्ही ह्या गोष्टी अनावश्यक, खर्चीक (वीज, पैसा आणि वेळही) आणि पर्यावरणविरोधी आहेत ही गोष्ट माहीत असूनही-पटले असूनही, नातेवाईकांच्या आग्रहाला ठामपणे विरोध करण्यात अपयशी झाल्याने अनेक वर्षांनी का असेना, पण घरात आल्याच. टीव्हीची नाही, पण फ्रिजची सवय झालीच. चुकीच्या सवयी लागल्या. पण, ह्या सवयी मनाला डाचत होत्या. त्या बदलायला पाहिजेत असे विचार सुरू असतानाच 'बदलू या जीवनशैली' ही पुस्तके वाचनात आली. 'काय सोडणार अभियान'ही समोर आले. त्यामुळे विचार कृतीत उतरण्यास मुहूर्त लागला. फ्रिज बंद केला. 'फ्रिज ही

स्थानिकांच्या अनुभवांतून व जगण्यांतून आलेल्या सूचनांची दखल, तयार होणाऱ्या राष्ट्रीय आराखड्यात घेण्यात येत आहे. ह्याचे कारणही तसेच सबळ आहे. हवामान-बदलाचा सर्वाधिक फटका ह्या अर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व संवेदनशील वर्गाला सोसावा लागणार आहे. अतिशय निसर्गरम्य असलेला हा परिसर नाजूक परिसंस्थेमुळे नैसर्गिक प्रकोपाच्या दृष्टीने ह्यापुढे नेहमीच संवेदनक्षम राहणार आहे. सरकारने केलेल्या सर्वेक्षणानुसार त्या देशाच्या पश्चिम-मध्य, तसेच पश्चिमेकडील भागांना—जेथे प्रामुख्याने शेती हे उपजीविकेचे साधन आहे—ह्यापुढे दुष्काळ, भूस्खलन व अनियमित पर्जन्यमान ह्यांचा सर्वाधिक फटका बसणार आहे. अस्थिर राजकीय घडामोडीतून जरी हा देश मार्गक्रमण करत असला, तरी २०११ सालीच देशपातळीवर होणाऱ्या हवामान-बदलांना तोंड देण्यासाठी एक राष्ट्रीय धोरण तयार केले गेले. त्याचे वैशिष्ट्य हे की, 'तळापासून वर' ह्या पद्धतीने हवामान-बदलासाठी कृती-आराखडा बनवून त्याची अंमलबजावणी करणारा तो एकमेव व जगातील पहिला देश ठरला!

ह्याची सुरुवात त्यांनी स्थानिकांच्या गरजा, अग्रक्रम व पर्याय सुनिश्चित करून, राष्ट्रीय धोरणात त्याचा

गरजच आहे, त्याशिवाय आमचे होतच नाही, आमच्यासाठी तरी असू द्या' अशा प्रतिक्रिया ऐकूनही फ्रिज घराबाहेर काढण्यात यशस्वी झाले आहे. 'केल्याने होत आहे रे' हेच खरे. फ्रिज नसण्याने नुकसान काही नाही; लाभच आहेत : (१) विजेचे बिल कमी झाले. (२) काटेकोर अंदाजाने स्वयंपाक सुरू झाला. (३) अनावश्यक अतिरिक्त भाज्यांची खरेदी बंद झाली. (४) आईस्क्रीम, दूध-कोल्ड्रिक बंद झाले. (५) डोक्यावर भाजी घेऊन घरासमोर येणाऱ्या बाईला माझ्याकडून चार पैसे मिळू लागल्याचे समाधान मिळाले.

एकच गैरसोय (?) झाली. इमर्जन्सीसाठी एक दुधाची पिशवी फ्रिजमध्ये ठेवलेली असायची. आता कधी तरी दुधासाठी पुन्हा बाहेर पडावे लागते.

स्नानासाठी साबणाऐवजी त्रिफळा चूर्ण किंवा डाळीचे पीठ वापरत आहे. बेसिनवरचा टॉयलेट सोप मात्र अद्यापही वापरत आहे. टूथपेस्टऐवजी विको वज्रदंती टूथ-पावडर वापरत आहे. अधूनमधून ब्रश (पेस्टशिवाय) वापरत आहे.

* * *

(—लोकांनी प्रतिसाद न देण्याबाबतची आपली कारणमीमांसा पटली नाही. आमचा मोबाईल क्रमांक अनेक वाचकांना टाऊक आहे. त्यांपैकी एकांनेही—अपवाद म्हणून देखील एकांनेही—प्रतिसाद दिलेला नाही, हे वास्तव आहे. एखादा सोपा संकल्पही आपण ठामपणे पूर्णत्वाला नेऊ शकणार नसू, तर मग ग.सं. वाचून उपयोग काय? ग.सं. हा 'पर्यावरणाशी कृतिशील नातं' जोडू इच्छितो. ती कृतीच जर होणार नसेल, तर ग.सं. ही निव्वळ रद्दी आहे! प्रत्येकाचा निर्धार, क्षमता वेगळी असते, हे मान्य; पण वर्षानुवर्षे ग.सं. वाचल्यावरही आमचा निर्धार कणभरही वाढणार नसेल, तर काय उपयोग? आशावादी राहायला हवं हे खरं; पण, त्या आशेलाही काही आधार हवा ना! आशावादी न राहता; पण, निराशाही येऊ न देता हे काम करायला हवं. —दि.क.)

ई-ग.सं. हवाय?—ई-पत्ता कळवा.

समावेश करून केली. लोकांच्या उपजत व परंपरागत ज्ञानाचा वापर करून स्थानिक व गाव-पातळीवर योजना आखण्यात आल्या. समूहाच्या इच्छा व आकांक्षांचे प्रतिबिंब ह्या योजनांमध्ये होते. उदाहरणादाखल लेखामध्ये दाईलेख ह्या जिल्ह्यातील विशाला ह्या गावाची माहिती दिली आहे. हा प्रदेश कायम दुष्काळप्रवण म्हणून ओळखला जातो. त्या भागातील शेतकऱ्यांची मागणी होती की, त्यांना अशा परिस्थितीत तग धरणाऱ्या स्थानिक वाणाची लागवड करण्याची मुभा असावी; तसेच, गाव-पातळीवर तलाव निर्माण करून जलसंधारणाचे काम केले जावे. ह्या व अशा प्रकारच्या छोट्या, संवेदनशील, पण दूरगामी परिणाम करणाऱ्या मागण्यांना मंजुरी दिली गेली. पर्यावरणदृष्ट्या चौदा जिल्ह्यांतील अशा ७० योजना बनवून त्यांच्या अंमलबजावणीची सुरुवात २०१३मध्ये केली गेली. ह्यामध्ये एकूण ७९६ कृती-कार्यक्रम हे थेट पर्यावरण-बदल रोखण्यासंबंधी होते. लोकांकडून आलेल्या सूचना, तसेच त्यांच्या मागण्या टक्केवारीत मांडायच्या झाल्यास ४३% योजनांचा प्रत्यक्ष संबंध उपजीविका, शेती, अन्नसुरक्षा, जंगल व परिसरातील जैवविविधता ह्यांच्याशी होता. २७% योजना ह्या क्षमता-विकास, रोजगार, कौशल्य-विकास व शिक्षणाशी संबंधित; १२% योजना ह्या हवामान-बदलांतील धोके व तज्ज्ञ अरिष्टे ह्यांचा मुकाबला करण्याबद्दल; ९% योजना ह्या पाणी, नैसर्गिक संसाधने व वैकल्पिक ऊर्जा-स्रोतांशी संबंधित, व ९% विकास-प्रकल्प असा ढोबळ मानाने प्राधान्यक्रम होता.

ह्या सर्व योजनांसाठी जे अर्थसाहाय्य दिले जाणार होते, त्यातील किमान ८०% निधी थेट स्थानिक पातळीवर वर्ग करण्याची तरतूद ह्यामध्ये

होती. लोकांना विश्वासात घेऊन, त्यांना ह्या सर्व प्रक्रियेमध्ये सहभागी करून घेणे, ही अधिकाऱ्यांसाठी सुरुवातीला तारेवरची कसरत होती. स्थानिकांच्या प्रत्यक्ष सहभागाशिवाय त्यांच्या समस्या व उपाय सरकारी पातळीवर परस्पर टरवणे जसे उपयोगी पडणार नव्हते; तसेच, त्यांच्या यशस्वी अंमल-बजावणीसाठी लोकांची मनस्वी साथही आवश्यक होती. पर्यावरण-मंत्रालयाच्या देखरेखीखाली सरकारने स्वयंसेवी संस्थांची ह्यासाठी मदत घेतली. संकलित झालेली माहिती व सूचना ह्यांच्या आधारे ब्रिटनच्या एका सल्लागार संस्थेने योजना तयार केली. ह्या योजनेच्या अंमलबजावणीत पर्यावरण-मंत्रालयाबरोबरच विज्ञान व तंत्रज्ञान-मंत्रालयाचाही सहभाग होता. त्याशिवाय अनेक सरकारी, तसेच बिगर सरकारी संस्था व स्थानिक गटांचाही त्यामध्ये मोठा सहभाग होता. ह्या संपूर्ण योजनेसाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या UNDP विभागाने तांत्रिक साहाय्य देऊ केले.

ह्या सर्व योजनांचा परिणाम दिसून यायला जरी काही काळ जावा लागणार असला, तरी 'नागरिकांच्या प्रत्यक्ष सहभागातून तयार झालेली ही योजना यशस्वी होण्याची शक्यता सर्वाधिक आहे' अशी टिप्पणी संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अधिकाऱ्यांनी केली. आपल्या देशाची ध्येय-धोरणे मूकपणे बघणारा प्रेक्षक ह्या भूमिकेपेक्षा, त्या निर्णयप्रक्रियेचा एक भाग असल्याची जाणीव प्रत्येक नागरिकाला जागरूक व जबाबदार बनवेल; व त्यायोगे पर्यावरणाशी संबंधित प्रश्न मुख्यप्रवाहात राहतील ह्याची ग्वाही जाणकार देतात.

प्रत्येक देशाची भौगोलिक स्थिती, धोरणे, प्रश्न व शासनव्यवस्था जरी वेगळी असली, तरी लोकसहभागाने निर्माण झालेल्या योजनांची यशस्विता निःसंशय वादातील राहिल.

भूतानची क्षणचित्रं

२

पौर्णिमा कुलकर्णी

वाहतुकीची शिस्त

फुटशोलिंग ते गेटू, आणि नंतर गेटू ते थिंफू असा १७६ कि.मी.चा प्रवास आम्ही टॅक्सीने केला; तर, थिंफूहून परतताना बसने. संपूर्ण रस्ता घाटाचा आणि वळणांचा. १०० मीटरही रस्ता सरळ नव्हता. पण, ह्या तीनही वाहनचालकांपैकी एकांनेही, एकदाही हॉर्न वाजवला नाही; किंवा मोकळा रस्ता पाहून सुसाट गाडी चालवली नाही. गेटू ते थिंफू ह्या प्रवासात न राहवून आम्ही चालकाला हॉर्न न वाजवण्याचं कारण विचारलंच, तेव्हा तो म्हणाला, "आपल्या लेनमधून जात राहिलं की, हॉर्न वाजवायचं कारणच काय? समोरून येणारा त्याच्या लेनमधूनच जाईल." ही शिस्त सर्वजणच पाळत असल्याने अपघाताचं एकही दृश्य आम्हाला दिसलं नाही; किंवा पूर्वी झालेल्या अपघातांच्या मोडक्या-जळक्या वाहनांसारख्या खुणाही कुठे दिसल्या नाहीत.

थिंफू हे राजधानीचं, आणि पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्त्वाचं शहर. पण, तिथल्या रस्त्यांवर त्या मानानं गर्दी कमीच होती. दुचाकी, तिचाकी वाहन एकही दिसलं नाही. चारचाकी गाड्या, स्थानिक बस आणि पादचारी. सर्व पादचारी हे फूटपाथवरूनच चालत होते. ते रस्ता ओलांडत असतील, तर वाहन-चालक थांबून त्यांना रस्ता ओलांडू देत होते. भारतीयांसाठी हे सारं स्वप्नवत्च! युरोप-अमेरिका ह्या विकसित

देशांत हे असंच असतं म्हणे. मग, भूतान हा अविकसित की विकसित? अन् आपला भारत?

टॅक्सी-चालकांच्यात एकमेकांचं गिऱ्हाईक पळवण्याची चढाओढ किंवा खटपट तर अजिबात नव्हतीच; पण, गेटू ते थिंफू ह्या प्रवासासाठी एका टॅक्सीवाल्याला फोन करून बोलावलं; तर, तो येताना दुसऱ्याला बरोबर घेऊन आला आणि म्हणाला, "ह्याला थिंफूमध्ये काम आहेच; तर तोच तुम्हाला घेऊन जाईल!"

विश्वासावर आधारलेली व्यवस्था

थिंफूमध्ये दोन दिवस ज्या हॉटेलमध्ये राहिलो होतो, तिथे खोल्या ताब्यात घेताना अँडव्हान्स किंवा डिपॉझिट म्हणून काहीही रक्कम घेतली गेली नाही. राहणं, जेवण, नारता, इ. सगळ्याच हिशेब खोली सोडताना एकदम केला. एका डबलरूममध्ये आम्ही तिघं राहिलो; पण, तिसऱ्या व्यक्तीच्या राहण्याचा कोणताही जादा खर्च घेतला गेला नाही. परदेशातून आलेले पर्यटक म्हणून अविश्वास दाखवण्याची, किंवा त्यांना लुबाडण्याची वृत्ती बिलकूलच नव्हती.

सन्नेह निमंत्रण!

'प्रबोधन मंच' आयोजित

दिलीप कुलकर्णी ह्यांचं व्याख्यान :

भूतान : सम्यक् विकासाकडे वाटचाल

शुक्रवार, १७ जुलै, सायं. ६।। वाजता.

पेरुगेट भावे शाळेचं सभागृह, पुणे ३०.

सौर दिनदर्शिका	सौर आषाढ, शके १९३७ (जून-जुलै २०१५)						
रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	
	१	२	३	४	५	६	
जून	२२	२३	२४	२५	२६	२७	
७	८	९	१०	११	१२	१३	
२८	२९	३०	१	२	३	४	
१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
५	६	७	८	९	१०	११	
२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	
१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	
२८	२९	३०	३१				
१९	२०	२१	२२ जुलै				

गतिमान संतुलन
सौर आषाढ, शके १९३७

गतिमान संतुलन
□ फक्त एका वर्षाचीच वर्गणी स्वीकारली जाईल.
□ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह आहे. □ अंक दरमहा दि.२१ला पोस्टात टाकला जातो. महिना-अखेरपर्यंत तो न मिळाल्यास तशी पोस्टकार्डावरील तक्रार कुडावळ्यास पाठवा. प्रती शिल्लक असल्यास दुसरी प्रत पुढच्या अंकासोबत अवश्य पाठवली जाईल. □ जुन्या अंकांच्या प्रती शिल्लक नसतात. □ वार्षिक वर्गणी म.ऑ.ने कुडावळ्यास पाठवावी, चेक नकोत. □ वर्गणी पुण्यात उज्ज्वल ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, येथे रोखीने भरता येते.

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860
घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि.३/१०/२००२

हे मासिक मुद्रक, प्रकाशक व मालक दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी ह्यांनी सिता प्रिंटर्स, १०१९ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३० येथे छापवून घेऊन १ मेघदूत, स्नेहनगर, पुणे ४११०३० येथे प्रकाशित केले.
संपादक : दिलीप दत्तात्रय कुलकर्णी

पंजीकृत नियतकालिक (Registered Newspaper)

प्रति

प्रे } गतिमान संतुलन,
ष } कुडावळे ४१५७१२,
क } ता. दापोली, जि. रत्नागिरी

टपालने सवलतीच्या दरात पाठवण्याचा परवाना क्र. : PCW/088/2015-2017

प्रेषण : स.प.महाविद्यालय, पुणे ४११०३०
डाकघरातून; दरमहा दि.२१ला

खाली चिकटवलेल्या आपल्या नाव-पत्त्याच्या चिडीवरचा कालावधी जून १५ असा नोंदलेला असेल, तर आपली वर्गणी ह्या अंकाबरोबर संपते. कृपया त्वरित नूतनीकरण करा.

पावती क्रमांक

कालावधी पर्यंत

प्रति